

A BUDAPESTI PSZICHOANALITIKUSOK RENDHAGYÓ NÉZETEI A GYERMEKI TERMÉSZETRŐL ÉS A NEVELÉSRŐL

Vajda Zsuzsanna

József Attila Tudományegyetem, Pszichológia Tanszék

Lépten-nyomon szembesülünk azzal a rendkívüli és összetett hatással, amelyet a pszichoanalízis gyakorolt a huszadik századi humán tudományokra és a kultúrára. E hatások sokféle csatornán közvetítődtek, kombinálódtak a történelmi periódus és a történelmi színhely diktálta feltételekkel.

Budapesten a két világháború között az ország szerencsétlen történelmi körülményei ellenére igen élénk szellemi élet folyt. A harmincas évekre igazi szellemi műhelyé alakult a pszichoanalitikusok köre, ismert és kevésbé ismert szakemberek, értelmiségi szimpatizánsok részvételével. A budapesti pszichoanalitikusok körében komoly érdeklődés mutatkozott a nevelés kérdései iránt. 1936–1939-ig Budapesten önálló folyóirat is működött „Gyermeknevelés” címen, mely a pszichoanalitikus, vagy ahhoz közel álló (pl. adlerianus) szakemberek írásait közölte. Az elméleti alapok létrehozása, a legfontosabb tételek megfogalmazása azonban néhány jelentős gondolkodó: *Ferenczi*, a *Bálint házaspár*, *Hermann Imre*, *Róheim Géza* nevéhez fűződött.

Jellegzetes szemléletbeli különbségek fedezhetők fel a második világháború előtti, illetve utáni értelmezések, nevelési adaptációs kísérletek között. A budapestiek működésének idején, a rettenetes tömegpusztítások előtt még lényegesen erősebbek voltak a racionalizmus pozíciói, és élt a remény, hogy az emberi természet tudományos magyarázata el fog vezetni ontológiai kérdések megoldásához.

A budapesti pszichoanalitikusok neveléssel kapcsolatos nézetei azért is különböznek a pszichoanalízis későbbi adaptálóinak megállapításaitól, mert munkásságuk a közép-európai gondolkodási hagyományokba illeszkedik. E hagyományok lényeges eleme, hogy a gyakorlati kérdéseket mindig valamilyen elméleti előfeltevérendszer alapján értékeli. A pszichoanalízis posztfreudai irányzatainak zöme ezzel szemben az Egyesült Államokban működött tovább, integrálva az ottani fenomenológiai, pragmatista gondolkodási hagyományokat.

Mindemellett a magyar pszichoanalitikusok számos, a fejlődésre és az emberi természetre vonatkozó kérdésben *Freudétól* eltérő álláspontot képviseltek. A véleménykülönbségek abból fakadtak, hogy budapesti hívei *Freudnál* konzekvensebben ragaszkodtak a Mester eredeti szándékaihoz: a természettudományos pszichológia megalkotásához.

Bár mind a mai napig viták dúlnak a pszichoanalízis tudományelméleti meghatározásáról, és a leghevesebb bírálatok éppen a pozitív tudomány eszközeivel történő ellenőrzés lehetetlenségéhez kapcsolódtak, *Freud* számos sejtése, ötlete, elgondolása a fejlődés-lélektan empirikus ágában is igazolásra talált. E folyamatban fontos szerepet játszottak a budapesti pszichoanalitikus iskola tagjai. Gyakran ők voltak a *Freudnál* csak utalás formájában létező, vagy egyszerűen az elmélet egyes alapfeltevéseiből következő, később empirikusan bizonyított jelenségek első megfogalmazói. Ezek közé tartozik a mai fejlődés-lélektan két meghatározó tétele, a csecsemő készítése az elsődleges kötődésre és az anya különleges szerepe.

Viták Freuddal

Miként *Bálint Mihály* a pregenitális libido szerveződéséről szóló két írásában (*Bálint*, 1953a, 1953b) felhívja rá a figyelmet, a magyar pszichoanalitikusoknak *Freuddal* folytatott vitájában az egyik legfontosabb momentum volt, hogy a Mester határozott elvárásaival ellentétben a pszichoanalízis anyagán kívül más, empirikus módszereket is igénybe vettek a gyermeki fejlődés és a személyiség vizsgálatánál. *Ferenczi* a pszichoanalízis, mint gyógyító eljárás, technika hatásmechanizmusát vizsgálta kritikusan; ennek kapcsán születtek meg nagy jelentőségű sejtései, amelyek később az anya szerepének előtérbe kerüléséhez, a környezeti hatások differenciáltabb értelmezéséhez vezettek. E gondolatmenetből következik a freudi motivációs elmélet egyik alapfeltevésének, a primér narcizmusnak a megkérdőjelezése. *Freud* az emberi cselekedeteket működtető motivációs rendszert homeosztatisz jellegűnek vélte. A homeosztatisz egyensúlyi állapot létrehozásában alapvető szerepe van az örömvágnak, amelynek forrása a freudi elméletben bármi lehet; az autoerotizmus kezdetben képes pótolni a külvilágból eredő hatásokat. *Ferenczi* ezzel szemben felfigyelt rá, hogy a gyermek már fogantatásától kezdve „társas lény”, hiszen az anyaméhben, az anyával való közös létben fejlődik már születése előtt. Megfigyelései alapján írja le azt a később sokszorosan igazolt tényt, hogy az anyai érzelmek a gyermek egész, így biológiai, testi fejlődésére is hatással vannak (*Ferenczi*, 1938). Ugyancsak a gyógyító technika tökéletesítéséhez kapcsolódó kísérletek vezetik el *Ferenczit* annak felfedezéséhez, hogy mind a terápiában, mind a gyermekkel való bánásmódban fontos szerepet játszik a függőség, és annak megoldása: a párhuzam, hogy mindkét esetben függő helyzetben kell a független életre való képességet megszerezni. *Ferenczi* és *Freud* eltérő véleménye a függőség – függetlenség kérdésében megfelelt annak, ahogyan személyes életükben viszonyultak a hatalom és az alá-fölérendeltség helyzetéhez. Míg *Freud* mind általánosságban, mind önmagával szemben igazolhatónak tartja a tekintély feltétel nélküli tiszteletét, *Ferenczi* világosan látja, hogy sem a terápiának, sem a gyermeki helyzetnek nem jó megoldása, ha a függőség fennmarad és tartóssá válik. *Freud* nagy jelentőséget tulajdonít a félelmetes apai tekintélynek az *Ödipusz* megoldásában és a felettes én kialakulásában, míg *Ferenczi* arra hívja fel a figyelmet, hogy az erő és a hatalom önmagában nem alkalmas rá, hogy az apai kívánalmakat vonzóvá tegye a gyermek számára: „Az apának le kell szállnia az állítólagos tökéletesség ingatag trónusáról, gyermekeivel szemben a szinte isteni mindenhatóságról és bírálhatatlanságról; nem kell, hogy eltagadja előtűk gyenge és emberi mivoltát” (*Ferenczi*, 1982a).

174. o.). Ám a korlátok és feltételek sem nélkülözhetőek örökké; a terapeuta és az anya feladata, hogy a rábízott lélek számára elviselhetővé tegye a korlátatlan állapot feladását. *Freud* álláspontjához képest azonban újabb fontos különbség, hogy *Ferenczinél* a gyermek veleszületett adottságai nem állnak szükségképpen szemben a külvilággal. Konfliktus akkor jön létre, ha nem talál megfelelő bánásmódra a környezet oldaláról, a környezet nem segíti elő a valóság megismerését, az alkalmazkodást. Egyik utolsó írásában *Ferenczi* egyértelműen leszögezi: „Az a benyomásom, hogy a legsúlyosabb megrázkódtatások is legyőzhetők minden emlékezetkiesés és neurotikus következmény nélkül, ha az anya megértéssel, gyöngédséggel és ami a legritkább, teljes őszinteséggel segít.” (*Ferenczi*, 1982b. 428. o.)

Ferenczi tudományos és emberi hatása igen jelentős volt. A tudomány és a gyógyítás iránti alázata, barátságos, segítőkész volta növelte gondolatainak hitelét. Bár ő saját maga nem tért le a *Freud* által megjelölt útról – pszichobiológiai párhuzamok keresése, retrospektív következtetések a pszichoanalízis anyaga alapján – rendkívüli éleslátással figyelt fel a legfontosabb momentumokra, amelyek a fejlődéslélektan új paradigmáinak megszületéséhez vezettek: elsősorban a társas környezet, így a nevelés különleges jelentőségére a gyereki fejlődésben.

Útkeresés a szociobiológia és az antropológia irányában

Freud primér narcizmusra vonatkozó, már *Ferenczi* által is vitatott megállapítását méginkább kérdésessé tette *Hermann Imre* felfedezése, amelyet ő maga megkapaszkodási ösztönnek nevezett, és amely kétségkívül az első szociobiológiai megfigyelések egyike. Az újszülött fogó- és átkarolási (ún. *Moro*) reflexének együtteséről van szó, amelyekről *Hermann* megállapította, hogy az újszülött majomkölyöknél még vitális funkciója van: lehetővé teszi, hogy a kismajom reflexesen és biztonságosan kapaszkodjon az anya szőrébe, amikor az helyet változtat. *Hermann* egyébként úgy véli, hogy az embercsecsemő esetében a megkapaszkodási ösztön sérül az anyai szőrzet hiánya miatt (*Hermann*, 1988). Míg azonban *Hermann* maga egy, a freudéhoz hasonló, illetve azzal illeszkedő ösztönelméletet kísérel meg erre a feltételezésre felépíteni, *Bálint Mihály* és *Bálint Alice* számára fontosabb volt a megkapaszkodásra irányuló készletés szimbólikus értelme: ha a gyermek fizikai készletéssel rendelkezik a külvilággal, illetve az anyával való kapcsolat megteremtésére, ebből logikusan következik, hogy e kapcsolat nem mond ellent a biológiai természetnek, sőt annak része; a narcizmus, az autoerotikus tendencia nem elsődleges, hanem mindent megelőz az újszülött vágya a szociális világ, annak és a csecsemő szemében legfontosabb reprezentánsa, az anya iránt.

A *Bálint* házaspár tovább bővíti az adatok és megfigyelések forrását, bevonva immár újabb terápiás tapasztalatokat, gyermekek megfigyelését, valamint antropológiai összehasonlítások adatait. Ez utóbbiakra *Róheim Géza* természeti népek körében végzett vizsgálódásai adtak lehetőséget. *Róheim* megfigyelései azt tanúsították, hogy az úgynevezett pregenitális libidoszerveződés *Freud* által autoerotikus jellegűnek tekintett szakaszai – elsősorban az anális szakasz – kultúrafüggőek, a környezet bánásmódjának, az adott kultúrában uralkodó szokásoknak a következményei. A fejlődés egyik legfontosabb komponensének a gyermekkor időtartamát véli; arra hívja fel a figyelmet, hogy az állatvilágban

is annál hosszabb a gyermekkor, minél fejlettebb fajhoz tartozik az állat. A gyermekkor tartama és a szülőkhöz való viszony elsősorban a felettes én sajátosságaira és működésére hat – állapítja meg *Róheim* különböző, óceániai és ausztráliai népek vizsgálata alapján (*Róheim*, 1993).

Bálint Mihály 1935-ben, illetve 1937-ben az úgynevezett Vierlandertage kongresszusokon tartott, már említett két előadásában *Róheim* tapasztalatait is integrálva igen fontos elméleti és metodológiai problémákat vet fel. Nem bizonyítható – szögezi le –, hogy az úgynevezett autoerotikus szakaszok, az orális, illetve anális korszak ténylegesen biológiai determináció következményei. Semmit sem tudunk a csecsemő gondolkodásáról – állapítja meg –, a pszichoanalízisek anyagából levont feltételezések nem verifikálhatóak, nem felelnek meg egy „biológiailag orientált elmélet” (53. o.) feltételeinek. Csak csecsemők és gyermekek gondos megfigyelése adhat támpontot az első évek mentális működésére nézve. Homályos és bizonytalan a sokat emlegetett korszakok időbeli elhelyezése is; nem tudjuk, hogyan is függ össze a neurózishoz vezető trauma és a neurózis jellegét megszabó fixáció. Egyes vélemények szerint a fixáció a traumát megelőző pszichoszexuális szakaszhoz, mások szerint a traumával egyidejűleg zajló szakaszhoz kapcsolódik. A környezet szerepének elhanyagolása hozzájárult, hogy a bécsi, illetve londoni pszichoanalitikusok félreértelmezzék a csecsemő viselkedését: így például *Melanie Klein* az újszülött mohóságát, öntudatlan fájdalomkøzöszait a veleszületett agresszivitás, a halálöszton megnyilvánulásainak tartja. *Bálint Mihály* ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisgyermek már születése pillanatától függ a külvilág reakcióitól, a környezetnek különösen attól a tagjától, aki a gondozás fő feladatait végzi: az anyától. Szenvedélyesnek tűnő, vagy narcisztikus viselkedést, akkor tapasztalhatunk, ha az anya nem megfelelően elégíti ki a csecsemő szeretetigényét és testi szükségleteit. Az anyához való ragaszkodás azonban nem azonos az erotikus ösztönök által irányított libidóval, hanem önálló késztetés arra, hogy a gyermek az anyával kapcsolatba lépjen – ez a későbbi szociális szeretet alapja.

A férjével egész életében igen szoros emberi és munka-kapcsolatban működő *Bálint Alice* (1990a) specifikálja a gyermeket és anyát összefűző szeretetet. Ezt a nagy erejű, kizárólag az anya-gyermek helyzetre jellemző érzelmet archaikus szeretetnek nevezi el, arra utalva, hogy ez a szeretet nem feltételekhez kötött, mint a későbbi szociális szeretet – melynek ugyanakkor fejlődéstörténeti előzménye –, hanem mindkét fél számára egyformán fontos. Az anya és kisgyermek közötti különleges kötődés felfedezése szerepet játszott a szeparáció és hospitalizáció következményeinek felismerésében, amely egy ugyancsak magyar származású pszichoanalitikus, *René Spitz* nevéhez fűződik. Az elsődleges kötődésre vonatkozó későbbi empirikus kutatások nagy mértékben igazolták e korai kapcsolat rendkívüli jelentőségét és részben biológiai gyökereit. A szociális szeretetet tekinti az emberi kiteljesedés alapkövének *Erich Fromm* szeretetről szóló, híres könyvében (*Fromm*, 1984).

Alkalmazhatóság a nevelésben

Míg *Freudnál* a fejlődés biológiai stációi ugyan feltételezik a környezet létét, de annak minőségétől függetlenül, öntörvényűen zajlanak, a budapesti pszichoanalitikusok ki-

emelik a bánásmód, így a nevelés szerepét. Kezdetben egyébként maga *Freud* is úgy gondolta, hogy a pszichoanalízis gyökeres változást fog előidézni a nevelésben. Így tudjuk, hogy *Ferenczi* jólismert, 1908-ban keletkezett cikke, a *Pszichoanalízis és pedagógia* (*Ferenczi*, 1982) a Mester biztatására született. A cikkben foglaltak nemcsak a pszichoanalízis híveinek nézeteit tükrözik, hasonló vágyak és remények foglalkoztatták a reformpedagógia képviselőit: a tudományos pszichológia lesz a nevelés alaptudománya, természettudományos alapja, amely el fog vezetni az ember valódi természetének megértéséhez. Ilymódon a nevelés nem az egyéntől idegen, külső normák erőltetése lesz, hanem céltudatos tervezés, az egyéni adottságok átgondolt fejlesztése. *Freud* azonban mindvégig az emberi természetet kárhóztatja az alkalmazkodás nehézségeiért, adottnak és változtathatatatlannak véli azokat a konfliktusokat, amelyekkel az embernek bármely történelmi korban meg kell küzdenie a társadalmi követelményekkel alapvetően ellentétes természete miatt. *Ferenczi* szerint viszont a hazug társadalmi intézmények, az őszintétlen nevelés, a tömegek vágyait nem teljesítő forradalmak akadályozzák a racionális belátást, amely helyettesíthetné az alkalmazkodás kényszerét.

A környezet szerepének felismerése kapcsán a budapestiek jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a tényleges realitásnak a gyermek feltételezett, veleszületett ösztönök által meghatározott pszichés realitásával szemben. Ennek megfelelően változott a *Bálint házaspár* műveiben a klasszikus pszichoanalitikus modellben jelentéktelen szerepet játszó, a tudattalan és a felettes én kivédhetetlen befolyása alatt álló én működésének modellje is. *Bálint Mihály* választ keres azokra a jellegzetes emberi cselekedetekre, amelyek nemigen magyarázhatók meg az örömelev freudi motivációs rendszerében: az önuralom, türeklésség sportteljesítményekben és más helyzetekben. E cselekvéseket nem könnyű a felettes én hatásával magyarázni: ilyenkor az én nem erkölcsi parancsot követ, és nem is az örömelevnek megfelelően működik, hanem „saját élvezete érdekében” cselekszik. Az én ereje – vélekedik *Bálint* – feltehetően ugyanúgy növelhető akarat és gyakorlás útján, mint bármely más emberi tulajdonság. Ezért megkérdőjelezhető az az álláspont, hogy a nevelésnek a felettes ént, vagy a tudattalant kell megváltoztatnia: elsősorban az én erejét, feszültségtűrő képességét kell növelni.

Bálint egy másik, *Freud* által sohasem érintett kérdéssel, a jellem és a lelki apparátus összefüggéseinek problémájával is foglalkozik. E kérdésben is a budapestiek és a freudi pszichoanalízis realitásfelfogásának különbözősége érvényesül. A *Bálint házaspár* nem tartotta mellékesnek, hogy mi a lelki folyamatok, a személyiség alakulásának társadalmilag megítélhető végterméke, gyakorlati következménye. *Bálint Mihály* nem habozik egyértelműen állást foglalni az „erős jellem” mellett, aki nyereség a társadalom számára, bár feltehetően több élvezetről kell lemondania, mint a gyengébb jelleműnek. Ugyanakkor a gyengét is gyötri az állandó szorongás és bizonytalanság. A jellem, az egyén morális viselkedésének hordozója, csak egy határig alakítható a pszichoanalízis által – szögezi le *Bálint Mihály* (*Bálint*, 1933). Meg lehet szabadítani az egyént a nevelés által ráerőszkolt, felesleges szabályoktól, de nem valamennyitől – nem lehet sem az ember ösztönalkatát megváltoztatni, sem az nem lehetséges, „hogy azt a tényt, hogy egyáltalán megnevelték, meg nem törtéنتté tegyük” (78. o.). Azaz az ember nem szabadítható meg teljes mértékben azoktól a nehézségektől, amelyeket az erkölcsi parancsoknak való engedelmeskedés okoz. A belső szabadság úgy őrizhető meg, ha az egyén alkalmazkodásában

meg tudja különböztetni a lényeges követelményeket a kevésbé fontosaktól, nem követ merev, kérlelhetetlen szabályokat.

Bálint Alice nevelésre vonatkozó gyakorlati tanácsai a házaspár elméleti eredményeivel koherensek: álláspontja szerint a nevelés legfontosabb feladatai közé tartozik a feszültségtűrési képességének megtanítása, és ezáltal az énerő növelése. Ezt a célt szolgálja a formális fegyelem – a köszönés, a megköszönés, a napirend egyes elemei, az udvariaság megtanítása. A gyermeknek meg kell tanulnia, hogy nem mindent mondhat és tehet, ami az eszébe jut – ezáltal elismerjük, hogy olyasmi is eszébe juthat, ami nem egyezik a társadalmi előírásokkal – hangzik *Bálint Alice* érvelése (*Bálint*, 1990b). A formális fegyelem egyes szabályainak elsajátíttatása lelki tornagyakorlatnak tekinthető: általuk tanulja meg az egyén, hogy bizonyos helyzetekben uralkodnia kell az ösztönein, hogy gazdálkodni tudjon az általuk elérhető örömmel. Az egyéniség – a modern világban élés követelménye – tartozéka, hogy az egyén rendelkezzen a feszültségtűrési és az ösztönkésztetések azonnali kielégüléséről való lemondás képességével – ez egyszersmind annak is feltétele, hogy a társadalom követelményrendszeréhez rugalmasan tudjunk alkalmazkodni. Tévedés azonban azt hinni, hogy az ösztönkésztetések kielégületlenül maradása egyáltalán nem ellentétes a biológiai természettel, nem is emberi specifikum. Az állatok is kénytelenek lemondani ösztönkésztetésük beteljesüléséről, ha ösztönvágyaik egymást keresztezik (pl. éhség és menekülés) – állapítja meg.

A szükséges korlátozások és szabadságok egyensúlyát ugyan a gyermek egyedi szükségleteinek tekintetbe vételével kell meghatározni, szó sincs azonban arról, hogy e korlátozásokról lemondhat a felnőttvilág. A gyermek véleményének meghallgatása nem azonos annak mindenkor elfogadásával – a mindent megengedés éppúgy lehetetlenné teszi a gyermek természetes lázadását, mint a vasszigor – állapítja meg *Bálint Alice* (1990c). A gyermekkori függőség megoldása nem a szülő és a gyermek közötti egyenrangúság megteremtése; a gyermek védelmet és támogatást vár a szülőtől. A függőség megszűnése a nevelés hosszú folyamatának végső célja, amely új, baráti kapcsolatot teremt a gyerek és a szülő között (1990d).

A realitásra nevelés

A *Bálint házaspár* nevelésre vonatkozó megállapításai gyökeresen különböznek a pszichoanalízis örökségét felhasználó más nevelési ideológiáktól. A század második felében, a pszichoanalízis kulturális befolyása alatt kialakult pedagógiai gondolkodásban a külső korlátozás, valamint az annak kapcsán keletkező frusztráció és büntudat egyre inkább a kerülendő eljárások közé sorolódott. A *Bálint házaspár* meggyőződése szerint helytelen, ha a környezet a gyermek vélt természetéhez való alkalmazkodás érdekében hamis képet fest a realitásról. Ezért nem ért egyet *Bálint Alice* azzal az akkoriban mind a pszichoanalitikusok, mind a marxisták körében hódító véleménnyel, mely szerint a családi nevelés a neurózis melegágya, a neurotikusán nevelt felnőttek szükségképpen maguk is neurózissra nevelnek. Álláspontja szerint a család nem pótolható, mert a család a realitás képviselője – a sterilitás az, ami árt (*Bálint*, 1990e). Az esetleges neurotikus megnyilvánulásokat úgy értékeli, mint „szükséges bacillusokat”, indulati feszültségeket, amelyeken a gyermek megedződhet, hogy végülis egész és igaz emberré váljon (123. o.).

A nevelésre nincs recept „amelyben egy csöppel több, vagy kevesebb végzetes következményekkel járna”. „A szülő és a gyermek természetes élettársak és elsősorban azok” – állapítja meg.

A nevelés feladata, hogy megtanítsa megküzdeni a valóság nehézségeivel: így tesz szert az egyén arra a képességre, hogy tudatosan alakítsa ki a saját ösztönvágyait, valamint a társadalmi követelmények közötti lehetséges és neki megfelelő kompromisszumot. Egyik gyakorlati példája, amelyen szemlélteti az általa képviselt nézőpontot. A szeméremről (*Bálint*, 1990f) című írása, melyben leszögezi, hogy „a szemérem nem az ember veleszületett, belső törvényeihez tartozik, hanem kultúránként és korokként változó társadalmi törvény” (*Bálint*, 1990f. 147. o.). Gyermekünket úgy kell nevelnünk, hogy ne érezzék tehernek a ruhaviselést, de ne veszítsék el azt a képességét, hogy adott esetben élvezzék a meztelenséget. Ez a feltétel akkor teljesül, ha a szülők őszintén beszélnek és viselkednek előtte, nem titkolva például, hogy a házastársak között más szabályok érvényesek, mint akár más családtagok esetében. Amit el kell érni, az „az elfojtás optimális mértéke, melyre a zavartalan fejlődés érdekében szükség van, anélkül, hogy valamilyen végzetes gátlás lenne belőle”. A családok többféleképpen viselkedhetnek ezen a téren: önmagában az, hogy egy család szégyenlős, vagy szabados, nem dönti el a gyerek fejlődésének egészséges voltát. De – jegyzi meg lábjegyzetben – nem jó, ha ez a viselkedés gyökeresen eltér annak a társadalomnak a szokásrendjétől, amelyben a gyermek él: ez megnehezíti az alkalmazkodást (*Bálint*, 1990f. 151. o.)

Bálint Alice meséiről szóló írása megelőlegezi *Bruno Bettelheim* világhírűvé vált könyvének mondanivalóját: bár a mese fikció, a gyermek mégis a mesék formájában kap először képet a való életéről, hiszen a szülők arra törekcsenek, hogy az élet csúnya oldalait eltitkolják a gyerek elől. „Mennyivel őszintébbek a mesék! Ott vannak jó és rossz emberek, még ha boszorkány, vagy tündér alakban is (nemcsak rossz gyerekek és bölcs felnőttek), civódás és veszekedés, bajbajutás és megmenekülés, csupa valóságos dolog, ami valamennyiünk életét kezdettől fogva végigkíséri.” (*Bálint*, 1990g. 158. o.)

Hasonló szemléletet tükröznek *Hermann Alice*, *Hermann Imre* feleségének népszerű írásai. „Emberré nevelés” című, már a háború után megjelent könyvében a *Bálint házaspárhoz* hasonlóan egyformán fontosnak tartja a belső ösztönvilág és a társadalom elvárásainak kielégítését. „Akkor lehet meg a reményünk, hogy a gyereket boldogan dolgozó, boldogan szerető gyermekké neveljük, ha közben sem a külső világot nem érzi ellenségesnek, sem saját testét, lelkét bűnösnek, vagy gonosznak.” (*Hermann*, 1982. 61. o.) Ő is azt képviseli, hogy az ösztönkorlátozás korántsem természetellenes: az a jó, ha a ki-elégülés akkor következik be, amikor a nélkülözés már megjelent – állapítja meg.

Antropológiai előfeltevések

A gyakorlati tanácsok mellett nem kevésbé jelentős az az elméleti-gondolkodói teljesítmény, amely a budapestiek a gyermeki fejlődés és a környezet viszonyáról, a nevelés alapfeltételeiről mondott nézeteiben foglaltatik. Nemcsak praktikus tanácsaik, antropológiai előfeltevéseik is különböztek a pszichoanalízis más adaptálójától. Míg *Freud* és számos híve az egyetemes emberi természet biológiai alaptörvényét keresték, a budapestiek megfigyelései azt igazolták, hogy az ember jóval inkább környezeti termék, mint bi-

ológiai ősei: *Róheim* megállapítása szerint az emberi kultúra ontogenetikus és nem filogenetikus eredetű – innen származnak a kulturális különbözőségek. A későbbi alkalmazkodás és viselkedés alapelemei gyermekkorban alakulnak ki és nem vezethetők le közvetlenül a tárgyi szükségletekből. „Nagyon kevés betekintést enged a primitív ember mentális folyamataiba, ha azt hisszük, hogy azért ültetett yamot, mert arra a következtetésre jutott, hogy idővel majd bőséges terméshez jut, vagy, hogy azért tart kutyát, mert az hasznos a kenguruvadásban. A mezőgazdaság előtti társadalmak gondtalan gyermekei a dzsungelben, vagy a sivatagban soha nem gondolnak a holnapra.” – írja *Róheim* (1984. 632. o.). Az embergyermek természetes világa mesterséges világ, elemi tudását, viselkedésének alapmodelljeit akkor szerzi meg, amikor még e valóság minden elemét környezete és nem a tárgyi valóság szabja meg: „Az ausztráliai, akit állandóan éhínség fenyeget, nem tanulja meg, hogy valamit félretegyen a holnapra. *Róheim* úgy gondolja, hogy ez a gondatlanság abban a nagylelkűségben leli magyarázatát, amivel az ausztrál anya gyermekeit táplálja. Ezzel szemben a pápua, aki tropikus bőségben él, jól ismeri a félős gondot a legközelebbi étkezés miatt, a készletek gyűjtését – és az emlőről való leszoktatást az első életévben”. (*Bálint*, 1990. 99. o.) Az a környezet, amelyben a gyermek az elemi alkalmazkodást tanulja, távol van a tárgyi világtól; a gyermek szükségleteinek ki-elégítését embertársai végzik, az ő – kultúrától, hagyománytól, életfeltételektől függő – interpretációjuk adja a valóság megismerésének alapélményét.

Nincsenek tehát elvont szabályok, sem biológiai törvényszerűségek, amelyek alapján megítélhetnénk egy nevelési rendszer, vagy egy emberi élet értékét. Mindezt csak az adott társadalom értékrendje döntheti el, amely kezdettől fogva megszabta a gyermek elemi alkalmazkodásának feltételeit. Ezért nincs, nem lehetséges abszolút nevelési recept, nincs történelmi korokon áthúzódó lelki higiéné – szögezi le *Bálint Alice*. A gyerekekkel a szélsőséges engedékenységtől a legnagyobb zsarnoksáig már mindenféleképpen bántak, és a gyerekek mindent elviseltek – nem az emberi természet, hanem az egyes kultúrák és társadalmak azok, amelyek nem viselnek el tetszőleges nevelési rendszert. A nevelési rendszerek és a különböző kultúrák szoros kölcsönhatásban vannak, az egyik változása szükségképpen magával hozza a másikat (*Bálint*, 1990f).

Róheim feltételezése szerint az emberi fejlődés meghatározó specifikuma a meghosszabbodott gyermekkor, melyben mindenképpen fontos állomás az anyáról való leválás. A modern ember számára – állapítja meg *Bálint Alice* – az anyától való elszakadás különleges próbatételt jelent. A leválás azért okoz különleges nehézséget, mert biológiai szempontból nincsenek határai – a szülők, az anya iránti ragaszkodás és szeretet erkölcsi követelménye jóval a gondozási periódus és a szoros kötöttségek után is fennmarad. A gyermeknek és az anyának annak ellenére kell ezt a szeretetet megőriznie, hogy a korábbi, archaikus kapcsolatról le kell mondaniuk. A gyermek – véli *Bálint Alice* – egyénisége létrehozásával, egyedi tulajdonságainak fejlesztésével kárpótolja magát a függőség, az anyai szeretet eredeti formájának elvesztéséért. Ezt a gondolatot fejleszti tovább immár szeretett felesége halála után *Bálint Mihály* „Az östörés” című művében. Az „östörés” nem más, mint az anyáról való elsődleges leválás traumája.

Sajnálatos, hogy a budapestieknek, a pszichoanalitikus elmélet autentikus fejlesztőinek és bírálóinak munkássága feledésbe merült, a nevelésre vonatkozó nézeteik nem gyakoroltak hatást a második világháború utáni nevelési irányzatokra. A pszichoanalízis

más adaptálói – például *Neill*, a híres *Sommerhill* iskola vezetője, és nyomában a század második felében oly nagy hatást gyakorolt humanisztikus iskola képviselői – a gyermeki természet öntörvényűségét, a külső korlátozások mellőzését, a fejlődésbe való aktív beavatkozás felesleges, ártó voltát hirdették. Bár a budapesti iskola tragikusan rövid története, képviselőinek többnyire hányatott sorsa önmagában is akadályt képezett nézeteik elterjedése előtt, azt is világosan kell látnunk, hogy az övéktől eltérő nevelési rendszerek térhódítása az adott társadalmi feltételeknek köszönhető. A második világháború után rendkívüli és kritikátlan ellenszenv alakult ki a tekintélyelvűséggel, annak bármely megnyilvánulásával szemben. Másrészt a fogyasztói gazdaság egyre gyorsuló felvirágzása nem a lemondást, hanem az egyre növekvő és soha ki nem elégíthető vágyak gerjesztését igényelte. Más kérdés, hogy a lemondás képessége még a testi szükségletek kielégítettségnek magas fokán sem nélkülözhető: a lemondás, a nehézségekkel való megküzdés képességének fogyatékosságai minden bizonnyal jelen vannak korunk nevelésének, ifjúságkezelésének válságtüneteiben.

1938–39-ben a Budapesti pszichoanalitikus iskola hőskorszaka végetért. A főként zsidó származású szakemberek menekülni kényszerültek. *Bálint Alice* 1939-ben Angliában elhunyt, *Bálint Mihály* soha többé nem tért vissza Magyarországra. *Róheim Géza* az Egyesült Államokba ment és ott is halt meg 1957-ben. A pszichoanalízis jelentős és kevésbé jelentős képviselői közül alig néhányan maradtak Budapesten. Az előbbiek között volt *Hermann Imre*, akinek fontos szerepe volt abban, hogy több évtized elmúltával újjáéledt Magyarországon a pszichoanalízis tanítása és művelése. A Magyarországon nagy hagyományú pszichoanalízis minden ideológiai elnyomás ellenére a szocializmusban is érezte hatását. *Hermann Alice*, kiválóan képzett pszichoanalitikus és pedagógus, fontos szerepet vállalt a magyar óvodai program megalkotásában. Az általa teremtett alapok tették lehetővé, hogy a magyar óvodapedagógia magas színvonalat érhesen el és nemzetközi hírnévre tehessen szert.

Irodalom

- Bálint Alice (1990a): Az anyai szeretet és az anya iránti szeretet. In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 39–58.
- Bálint Alice (1990b): Tiltás és megengedés a nevelésben. In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 91–103.
- Bálint Alice (1990c): Gondolatok a szülői szeretetről. In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 57–69.
- Bálint Alice (1990d): *A gyermekszoba pszichológiája*. Párbeszéd, Budapest.
- Bálint Alice (1990e): Min múlik a nevelés? In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 122–123.
- Bálint Alice (1990f): A szeméremről. In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 147–153.
- Bálint Alice (1990g): Mikor és mit meséljünk? In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 157–163.

- Bálint Alice (1990h): Nevelési rendszerünk alapjai. In: Bálint Alice (szerk.): *Anya és gyermek*. Párbeszéd, Budapest, 109–111.
- Bálint Mihály (1953a): *The Pregenital Organization of Libido*. Liveright, London.
- Bálint Mihály (1953b): Early developmental States of the Ego. *Primary Love and Psychoanalytic Technique*, Liveright, London.
- Bálint Mihály (1988): *Az őstörés* (The Basic Fault). Akadémia, Budapest.
- Ferenczi Sándor (1938): Das unwillkommene Kind und sein Todestrieb. *Bausteine zur Psychoanalyse*, 3. sz. 446–452.
- Ferenczi Sándor (1982a; 1913): A pszichoanalízisről, s annak jogi és társadalmi következményeiről. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Budapest, 158–175.
- Ferenczi Sándor (1982b): Felnőttek „gyermekanalízise”. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Budapest. 410–438.
- Ferenczi Sándor (1982d): Pszichoanalízis és pedagógia. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Budapest. 41–50.
- Freud, S. (1915): *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Dick M., Budapest.
- Freud, S. (1943): *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ampélos Kiadó, Budapest.
- Freud, S. (1945): *Egy illúzió jövője*. Bibliotheca, Budapest.
- Fromm, E. (1984): *A szeretet művészete*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Freud, S. (1986): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Róheim G. (1984): *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Gondolat Kiadó, Budapest.

A budapesti pszicholanalitikusok rendhagyó nézetei a gyermeki természetről és a nevelésről

ABSTRACT

ZSUZSANNA VAJDA: THE UNORTHODOX VIEWS OF THE BUDAPEST SCHOOL OF
PSYCHOANALYSIS ON THE NATURE OF THE CHILD AND EDUCATION

The representatives of the Budapest Psychoanalytic School, Sándor Ferenczi, Mihály and Alice Bálint, Imre Hermann and Géza Róheim, held views differing from those of Freud in many respects. They did not consider biological nature and social expectations as opposed to each other. They argued that the artificial, man-made environment is the natural environment for a child. It is not objective reality, but its cultural reflection that determines human accommodation. There is no absolute recipe for education or universal mental hygiene as all societies present different requirements for the individual. The practice of Budapest psychoanalysts corresponded to their theoretical stance. Beside attributing high importance to the role of the mother, they emphasized that education cannot avoid the representation of norms and the imposition of restrictions. They argued that children must be taught what reality is. Unfortunately, due to historical forces, the Budapest School came to an end, its members died or left the country. Thus their important thoughts did not have an effect on the development of psychoanalysis and its adaptation to education.

MAGYAR PEDAGÓGIA **96**. Number 4. 329–339. (1996)

Levelezési cím / Address for correspondence: Vajda Zsuzsanna, József Attila Tudomány-
egyetem Pszichológiai Tanszék, H-6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34.